

Adana'da Misyonerlik Faaliyetleri ve Bu Çalışmalara Müslüman Ulemanın Tepkisine Bir Örnek (1876-1909)

Missionary Activities in Adana and an example of the Reaction Muslim Ulema to These Activities (1876-1909)

Osman Karlangıç*

Öz

1876-1909 yılları arasında Fransız, Amerikalı ve Alman misyonerler Osmanlı şehirlerinde giriştikleri misyonerlik faaliyetleri kapsamında gayrimüslim nüfus barındıran Adana'yı da kendilerine hedef seçmişlerdi. Gayrimüslim unsurlardan mezhep değiştirmeye ikna ettikleri insanları kendi ülkelerine sadık birer şahsiyet olarak yetiştirmek için çaba göstermişler; Adana'da okullar, hastaneler ve kiliseler inşa ederek misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Özellikle okullarda eğittikleri öğrencileri tiyatro oyunları ve dışarıdan getirdikleri materyaller ile etkilemişlerdir. Bu durumdan rahatsız olan Adana ulemasından Kâfzade Yusuf İzzet Efendi, misyonerlik faaliyetlerinin Adana'da etkili olmaya başladığı dönemin başlarında (1891) misyoner faaliyetlerinin ülkesi için oluşturduğu tehlikenin farkına varmış ve bu konuda padişahı uyarıyı görev bilmiştir. Bu çalışmanın amacı Meşrutiyet Döneminde (1876-1909) Adana'da misyonerlik faaliyetleri ve bir Müslüman âlimin bu faaliyetlere tepkisini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Misyoner, Adana, Cizvit, Katolik, Protestan

Abstract

Between 1876 and 1909, French, American, and German missionaries selected Adana as target, which was hosting non-Muslim population, within their missionary activities in Ottoman cities. They were educating people who were persuaded to change sects from non-Muslim elements as loyal personalities to their own countries. They were carrying out such activities by building schools, hospitals and churches in Adana. Especially, students who were educated in schools were influenced by theater plays and materials they brought from abroad. From Adana Ulema, Kâfzade Yusuf İzzet Efendi, who was uncomfortable with this situation, at the beginning of the period when missionary activities began to take effect in Adana (1891), had realized the danger that missionary activities had created for his country and took on a duty to warn the Sultan in this regard. In this study, the activities of the missionaries in Adana and the reaction of a Muslim scholar will be focused on.

Keywords: missionary, Adana, Jesuit, Catholic, Protestant

* (Dr); osmankarlangic@mynet.com; ORCID:orcid.org/0000-0001-6022-1073

Giriş

Misyonerlikle ilgili eserlerde Anadolu, İncil ülkesi anlamına gelen “ Bible Land” olarak adlandırılmıştır. Türkler, Anadolu’yu vatan edinmeden önce Hristiyanların elinde bulunan bu coğrafya kesif Türk göçleri sonucu yeniden imar edilmiş ve vatanlaştırılmıştır. İmar çalışmaları o kadar hızlı ilerlemiştir ki Anadolu’nun dört bir yanı Türk-İslam eserleriyle donatılmıştır. Avrupalıların Küçük Asya (Asia Minor) dedikleri bölge Türkiye olarak adlandırılmış, yeni durumu kabullenemeyen Hristiyan Batı dünyası bu toprakları gerek siyasi, gerekse misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde ele geçirme çabası içinde olmuştur¹.

Misyonerlik, dini olarak Hristiyanlığın yayılmasını amaçlayan bir faaliyet özelliği taşımıştır. İlk etapta amaç Hristiyanlığın yayılmasıdır. Diğer amaç siyasidir. Siyasi olarak misyonerler gittikleri yerlerde etnik, dinî ve mezhebî farklılıkları kaşıyarak çeşitli unsurları devletten ayırmaya yönelik çabalarda bulunmuşlardır. Bu olumsuzlukları ihtiva eden misyoner teşkilatları ticari hayatın gelişmesinde de rol oynamışlardır².

Osmanlı Devleti’ne ilk olarak XVI. yüzyılın sonlarında Katolik misyonerler gelmeye başlamıştır. İstanbul Fransız Büyükelçisi’nin himayesinde çalışan Cizvit, Fransisken misyonerlerini XVII. yüzyılın birinci yarısında Protestan misyonerler izlemişlerdir³. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Hristiyanlığı yaymak için Ortadoğu, Anadolu ve yeryüzünün misyon toprakları olarak görülen diğer bölgelerinde en azından bir Protestan örgütü ile Katoliklerin yerleştiği çok sayıda önemli misyon merkezleri vardı⁴. Misyonerlik faaliyetlerinin XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında Fransa, İngiltere ve ABD’nin politik hesapları dâhilinde Osmanlı Devleti’nin zaafa uğramasında ve sonrasında yıkılmasındaki rolü küçümsenemeyecek kadar önemlidir. Bu dönemde misyoner teşkilatlarının çalışma yöntemleri ve sahaları oldukça çeşitlenmiştir. Osmanlı Devleti’nde misyonerlerin hedef sahası Hristiyanların bulunduğu bölgeler olmuştur. Buralarda okul, hastane, yetimhane, kilise ve dispanserler gibi sosyal içerikli kuruluşlarla faaliyet göstermişler; hizmet ettikleri Hristiyan topluluklar, misyonerlerin propagandaları sonucu ayrılıkçı faaliyetlere girişmişlerdir⁵.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında misyonerlik dini görünümünün yanında milli bir içerik de kazanmıştı. ABD, Almanya, İngiltere ve Fransa sömürgeleştirmeyi hedefledikleri bölgelere önce misyonerler aracılığıyla sokulmuş, misyonerlik faaliyetlerinin sürdürüldüğü bölgelerde kendi kültürlerinin cazip hale gelmesi için gayret göstermişler, İstenilen ortam oluşturulduktan sonra da hedefteki bölgeler işgal edilmiştir⁶. Aynı idealler çerçevesinde çalışan Osmanlı Devleti’ndeki Alman okullarında ise Alman emperyal çıkarları doğrultusunda eğitim verilmiş, bahsi geçen misyoner okullarından çıkanlar dindar Hristiyan, aynı zamanda iyi bir Alman milliyetçisi aydın olarak yetiştirilmiş ve hayata atılmaları sağlanmıştır. İngiliz ve Fransız okulları da Almanlar gibi kendi milli hedefleri doğrultusunda eğitim vermişlerdir⁷.

¹Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s.5-6-7.

²Şişman, s. 5-6-7.

³Şişman, s. 5-6-7.

⁴Hans Lukas Kieser, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşamak*, Derleyen Francois Georgian, Paul Dumont, İstanbul, 2000, s. 257.

⁵Adnan Şişman, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Genel Türk Tarihi*, ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, C. 7, s. 597.

⁶Necla Günay, “Birinci Dünya Savaşı’nda İtilaf Devletleri’nin Osmanlı Ermenileriyle İlişkileri ve 1914/1915 Zeytin İşyanları”, *XX. Yüzyılda Maraş (Ermeniler, Türkler, Müslümanlar)*, Ukte Yayınları, Kahramanmaraş, 2012, s. 153.

⁷Hüseyin Avni Şanda, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi 1908 İşçi Hareketleri*, Gözlem Yayınları, İstanbul, [t.y], s. 113.

Bu çalışmada, Birinci Meşrutiyet'in ilanından 1909 yılında meydana gelen Adana Olaylarına kadar Adana'daki Hristiyan misyoner kuruluşlarının ve misyonerlerin faaliyetleri, misyonerlerin Ermeni milliyetçiliğindeki rolü ve Müslüman ulemanın bu faaliyetlere tepkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Adana'da Misyonerlik Faaliyetleri

1.1. Fransız Misyonerlerin Faaliyetleri

II. Abdülhamit döneminin (1876-1909) ilk on yılını takip eden süreçte misyonerlerin, özellikle de Fransız misyonerlerin, Adana'da farklı bir yöntemi devreye soktukları görülmüş, 1888 yılında Adana sancağı ve Tarsus'ta evler kiralarak "merdiven altı" denilen gizli kiliseler kurdukları ortaya çıkmıştır. İzinsiz açılan kuruluşların meşrulaşması için Cizvitler tarafından ikamet olarak kiralanen evler kısa zaman içerisinde farklı işlevler görmüştür. Önce evin bir kısmı okul ve bir kısmı kiliseye dönüştürülmüş, izinsiz açılan bu kurumların meşrulaştırılması için bazı adımlar atılmış ve yapının kilise olduğunu belirten çan ile birlikte misyonerin temsil ettiği ülkenin bayrağı da kapıya asılmıştır. Osmanlı Devleti ise yıkıcı etkileri olan bu kuruluşları yasaklamak için yoğun bir çalışma içerisine girmiştir. Misyoner teşkilatlarını kontrol altında tutabilmek için ruhsat alma zorunluluğu getirilmiş, tebaası oldukları ülkelerin konsoloslarına gerekli uyarılar yapılmıştır⁸. Bütün bu çalışmalara rağmen Protestan Cizvitlerinden bazı rahip ve rahibeler, Adana vilayetinde misyonerlik faaliyetlerine yönelik okullar açma ve arsa satın alma çalışmalarını yoğunlaştırarak sürdürmüşlerdir. Protestan rahip ve rahibelerin Müslümanlar arasındaki hedef kitlesi ise Müslüman gruplardan biri olan Nusayriiler olmuştur⁹.

Fransız misyonerler Adana'da etkinliklerini arttırma çabası içinde idiler. Fransız Jésuites Cemaati (Cizvit) bu kapsamda XIX. yüzyılın son çeyreğinde Adana'da çalışmalarda bulunmuş ve şehirde iki okul açmıştır. Okullardan biri 1881-1882 (1299) yılında Sisli Mahallesinde, ikinci okul ise 1891-1892 (1309) yılında Tüccaran Mahallesindeki Keçeciler Sokağında açılmıştır. Adnan Şişman'ın belirttiğine göre bu cemaatin Adana'da bir manastır, bir kilise, bir kolej ve ayrıca başka bir okul olmak üzere dört tane kuruluşu misyonerlik faaliyetleri kapsamında çalışmalarda bulunmuştur. Jésuites Rahipleri'ne ait rüşti-idadi seviyesindeki kolejde okutulan diller; Fransızca, Türkçe, Ermenice, Yunanca ve Arapça idi. Fransızca dışındaki diller okulda okuyan öğrencilerin etnik kökenine göre değişiklik göstermiştir. Dolayısıyla her öğrenci Fransızcanın yanında kendi anadilini de öğrenmek zorunda idi. Bu öğrenciler sayesinde daha etkin bir misyonerlik faaliyeti amaçlanmıştır. Jésuites Rahipleri'ne ait ilköğretim seviyesindeki okul ise Fransızca, Türkçe ve Ermenice eğitim vermiş; ücretsiz eğitim olanağı sunmuştur¹⁰.

XIX. yüzyılın sonlarında Fransız misyonerleri olan Lyon Saint- Joseph Rahibeleri kurdukları misyonlarıyla Adana'da ve başka bir Fransız misyoner kuruluşu Trappistes Rahipleri ise Cebel-i Bereket sancağına bağlı İslahiye'de çalışmalarda bulunmuştur. Trappistes Rahipleri 1886'da Ziraat Okulu açmışlardı. Yine Mersin'de Fransız misyoner gurubu Capucins Rahipleri faaliyet göstermiştir¹¹.

⁸Songül Ulutaş, *19. Yüzyılda Tarsus'ta Ekonomik ve Sosyal Yaşam (1856-1914)*, Tarsus Sanayi Odası Yayınları, Tarsus, 2015, s. 296-297.

⁹Adnan Şişman, "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler", *Türkler Ansiklopedisi*, c.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 176.

¹⁰Adnan Şişman, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 168-169.

¹¹Şişman, s. 167-174.

Katolik misyonerler, misyonerlik faaliyetleri kapsamında Adana ve Hassa’da açtıkları Fransız okullarında faaliyetlerini devam ettirmişlerdir¹². Bahsi geçen okullarda görevli misyoner öğretmenler, güvenliği tehlikeye atan olaylara da karışmışlardı. Adana’nın Hassa kazasına bağlı Ekbez nahiyesinde yaşayan vaiz Ekbar Lovatyan’ın evinde bulunan birçok evraktan; Antep’te ikamet eden Serkiz Lowaatyan, Hamporsum Almacıyan, Antep Koleji Ruhani Reisi Agop Bülbülyan ve Başöğretmen Alexis Baciyan, Zeytunlu Baron Simbat Kabrilyan’ın örgüt adına faaliyetlere giriştikleri ortaya çıkmıştı. 1894 yılında ABD Büyükelçisi, Sadrazam’dan suçlularla ilgili delillerin kendine gösterilmesini, değerlendirmeyi kendisinin yapmasını, eğitimin aksamaması için haklarında yeterli derecede kanıt bulunmayanların tutuklanmamasını, şüpheli bulunanların kefaletle salıverilmesini ve bütün yargılamaların ABD konsolosu huzurunda yapılmasını talep etmişti. Oysa Adana valisinin elindeki deliller şahısların suçlarını açıkça ortaya koymaktaydı. Babıali, tüm bu yaşananları kendi içişlerine müdahale saymış ve ABD vatandaşı olmayanların yargılanmasının normal usuller dairesinde gerçekleştirileceğini beyan etmiştir. Ayrıca Büyükelçi Terell’in, Babıali’nin onurunu zedeleyici davranışlarından dolayı azledilmesini talep etmişti¹³.

Cizvit okullarında devletin güvenliği açısından zararlı birçok faaliyet söz konusu idi. 1896 yılında Adana İdadi Mektebi’nde eğitim gören bir talebenin yanında taşıdığı coğrafya atlası uygun görülmemiş, bu konuda inceleme yapılarak nereden elde edildiği öğrenilmiştir. İnceleme sonucunda Fransız misyonerlerine ait Adana Cizvit Mektebi’nde ele geçirilen yedi tane atlasın, Fransa’da neşredilerek ecnebi postasıyla Mersin Konsolosluğuna getirildiği, konsolosluğun ise coğrafya atlaslarını Cizvit Mektebi’ne yolladığı ve dağıtımın bu şekilde yapıldığı ortaya çıkmıştır. Atlastaki bilgilerin ülke gençleri için zararlı olduğu görülmüş, toplatılarak yayınlanmasına ve dağıtılmasına yasak getirilmiştir¹⁴.

Diğer taraftan Gregoryen Ermenilerini Katoliklik mezhebine geçirme çalışmalarında vaatler birbirini izlemiştir. Bu tür vaatlerde o kadar ileri gitmişlerdir ki siyasi koruma sağlama güvencesi dahi vermişlerdir. Bütün bu çalışmaların Katolikler açısından istenilen neticeyi verdiği söylenemez. Adana’daki Katolik misyonerlere ait okullar ve kiliseler bir süre ruhsatsız olarak faaliyette bulunmuşlar, 1901 tarihinde Fransızlarla yapılan bir anlaşma gereği Osmanlı Devleti bu kurumları tanımıştır¹⁵.

Katolik misyonerlerin halkı etkileme yollarından biri de tiyatro oyunları olmuştur. 5 Nisan 1903 tarihli bir belgede Adana’da da misyonerlerin çeşitli piyesler oynattıkları belirtilmiştir. Cizvitlere ait kız ve erkek okullarında öğrencileri etkilemeye yönelik böyle bir oyunun sahneleneceği haber alınmış, bunun üzerine piyesin içeriğinin incelenmek üzere hızlı bir şekilde hükümete yollanması için Mersin’de bulunan Fransız Konsolosuna yazı gönderilmişti. Fransız sefreti gerekli talimatı vermiş ancak, piyeslerin bu yöntemle incelenmesinin belirtilen okulları rencide edebileceği düşüncesini dile getirmiş ve yazışmalar yapılırken teftişe imkân bulunamamıştı. Bahsi geçen okullarda oynanan oyunların daha sonra yapılan incelemelerinde “hukuk-ı hükûmete ve şeref-i memlekete dokunur bir ciheti” görülmemişti. Bundan sonra yabancılara ait okullarda Osmanlı Devleti’ne zararı dokunacak oyunların oynanmasının engellenmesi için teftiş işleminin mutlaka gerçekleştirilmesi emredilmiştir. Emrin İngiliz, Fransız ve Amerikan devletleri sefaretlerine tebliğ edilmesi, konsoloslardan bu konuda verilen emirle ilgili gerekeni yapmalarının istenmesi Hariciye

¹²Şişman, s. 174.

¹³Günay, s. 156.

¹⁴Ulutaş, s. 306.

¹⁵Mustafa Çabuk, *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya Antep, Maraş, ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş, 2013, s.74-75.

Nezareti'ne yazılmıştı¹⁶. 1903 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir belgede; Osmanlı şehirlerindeki Fransız misyonerlerin Osmanlı sınırları dışında bazı mezhepler üzerine siyasi sözler sarf ettikleri belirtilmiş; bundan sonra okullarda oynatılacak piyeslerin “hukuk-ı hükûmete ve şeref-i memlekete dokunacak surette olmaması lâzımeden olarak” öncelikle hükümetin onayı ile gerçekleştirilmesi üzerinde durulmuştur. Piyesleri, vilayetlerde mektupçu veya vilayet tercümanları inceleyecek, eğer “muzır” bir şey görülmezse oynanmasına onay verilecekti. Misyonerlerin bu tür faaliyetlerinin kontrolü için Maarif Nezareti ve Hariciye Nezareti arasında işbirliği yapılması kararı çıkmıştı¹⁷. İşlemler gecikmiş olduğundan 26 Ocak 1904 tarihli bir yazıda Adana'dan piyes oynanması ile ilgili ne yapılması gerektiği hakkında görüş istenmişti¹⁸. Dâhiliye Nezareti, Hariciye Nezareti'ne durumu tekrar bildirmiş; Hariciye Nezareti ise Fransa Sefaretinden bu konuda gelen yazıyı Dâhiliye Nezareti'ne yollamıştı¹⁹. 29 Haziran 1904 tarihli bir yazıdan ise Fransız Cizvitlerinin okullarda oynattıkları piyesleri mahalli hükümete sunmadıkları ve tasdik ettirmedikleri anlaşılmaktadır²⁰. Bu olay Osmanlı hükümetinin misyonerlerle mücadeledeki başarısızlığının örneklerinden sadece biridir.

1.2. Amerikalı Misyonerlerin Faaliyetleri

Amerikalı Misyonerler, Osmanlı Devleti'nin Suriye, Lübnan, Filistin, Doğu Anadolu, Yukarı Mezopotamya, Çukurova ve belirli bir ölçüde de Orta Anadolu topraklarını çeşitli vasıtaları kullanarak inançlarını yayma sahaları olarak görmüşlerdi²¹. Adana'da misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde ilk Amerikan misyon merkezi 1852 yılında açılmıştır²². 1863 yılında misyonerlik faaliyetlerinde önemli başarılar elde ettikleri düşüncesinden hareketle Adana'yı işgal ettiklerini ifade etmişlerdi. Adana sancağında biri yatılı kız okulu diğeri ilkokul olmak üzere iki tane Amerikan okulu mevcuttu²³. 1868 yılında kurulan WBM'nin (Women's Board of Missions-Kadın Misyoner Örgütü) çalışmaları sonucunda 1884'te Adana'da ilkokul, ortaokul ve yuvada öğrenci yetiştirilmeye başlanmıştı. Okullardaki öğrenci sayısına bakıldığında anaokulunda 25, ilkokulda 65 ve ortaokulda 45 öğrenci misyonerlik çalışmaları kapsamında eğitim görüyordu²⁴. Bu kuruluşun Adana ve Ceyhan'da -Antep İstasyonuna bağlı olarak faaliyetlerde bulunan- iki istasyonu faaliyetler yürütmüştür. Bahsi geçen istasyonlar okullar açma ve Ermeni okullarına ekonomik yardım, öğretmen desteğinde bulunma ve Protestanlaştırma çalışmalarına hız vermişti²⁵.

Amerikalı misyonerlerin çalışmalarının Adana vilayetinin geneline yayıldığı görülmüştür. Amerikalı misyonerler açtıkları okullara ruhsat da almışlardı. Mersin'de erkek yatılı okulu (5 Şubat 1891), Sis-Kozan'da kız yatılı okulu ve kilise (5 Şubat-4 Mart 1891), Haçin-Kozan'da kız okulu, erkek okulu ve sanat okulu (her üç okul için de ruhsat tarihi 4 Mart 1895), Tarsus-Mersin'de erkek okulu (14 Kasım 1893) açmışlardı. Adana sancağında da 5 Şubat 1891'de Amerikalı misyonerler, kız yatılı okulu için ruhsat almışlardı²⁶. 1907 yılı itibarıyla Adana vilayetindeki beş Amerikan Mektebi'nde (Adana, Tarsus, Mersin, Haçin) 1.000 kadar öğrenciye eğitim veriliyordu. Vilayetteki

¹⁶DH MKT, 701/53/4, 20 Nisan [1] 319 [3 Mayıs 1903]

¹⁷DH MKT, 701/53/4, 20 Nisan [1] 319 [3 Mayıs 1903]

¹⁸DH MKT, 701/53/6, 4 Mart [1] 320 [17 Mart 1904]

¹⁹DH MKT, 701/53/8, 17 Nisan [1] 320 [30 Nisan 1904]

²⁰DH MKT, 701/53/11, 16 Haziran [1] 320 [29 Haziran 1904]

²¹İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 114.

²²Muhammet Fırat, “Adana Ermeni olaylarının Antakya Havalisine Etkisi”, *IV. Hatay Tarih ve Folklor (18-19 Ekim 1996) Bildirileri Sempozyumu*, Antakya, 1997, s. 2.

²³Şişman, s. 43.

²⁴Fırat, s. 2.

²⁵Çabuk, s. 76.

²⁶Ortaylı, s. 118.

beş okul için de ruhsat alınmıştı²⁷. Cebel-i Bereket sancağına bağlı Hassa kazasında İngiliz Protestanları 1871-1873’de ruhsatsız bir okul açmışlardı²⁸. Misyonerler, eğitim konusunun yanında sağlık konusuna da el atmışlar; 1909 senesinde Amerikalı misyonerler, Adana Amerikan Hastanesi’ni faaliyete geçirmişlerdi²⁹.

Adana’nın Tepebağ Mahallesinde 1881 yılında Amerikalı misyonerlerin girişimleri sonucu bir kolej açılmıştır. İlkokul, ortaokul ve lise düzeyinde eğitim faaliyetleri gerçekleştiren okulda gayrimüslimler ve yabancılar eğitim olanaklarından yararlanmışlardır³⁰. Okulda 27 erkek, 83 kız toplam 110 öğrenci eğitimini sürdürüyordu³¹. 1901 yılında Adana merkezde Tımarat Mahallesinde Amerikalı misyonerlere ait bir tane yatılı kız okulu mevcuttu. 1907 yılında ise Adana merkez Tepebağ Mahallesinde Amerikalı misyonerlerin yönetimi altında gece ve gündüz eğitimi veren bir tane kız okulu vardı. Okulda eğitim gören öğrenci sayısı oldukça yüksektir. Burada eğitim gören 200 tane öğrencinin tamamı Rum ve Ermeni olup Müslüman öğrenciye rastlanmaz³².

1899-1900 tarihli Board Misyoner örgütü raporu Protestanlar açısından yaşanan bir takım olumsuzlukları ortaya koymuştur. Raporda Adana Protestan Kilisesi’nin üye sayısı 293 olarak verilmiş; teşkilatın yeni bir kilise için yer tahsisi işine giriştiği, Adana Protestanlarının sayısının 1.100 kişi olduğu belirtilerek üyelerden toplanan 298 liranın yeterli gelmediği, eğitim faaliyetlerinde sürekli açık verildiği belirtilmişti. Kilise papazı ile halk arasında anlaşmazlıkların ortaya çıktığı, okulların eğitiminin istenilen kalitede olmadığı ve lise kısmının faaliyetlerine son verildiği ifade edilmişti. Yine 1900 yılında Adana’da 5 Amerikalı misyoner ve onlara yardım eden 22 kişi bulunuyordu³³.

Adana’da Tepebağ Mahallesinde bulunan Tüccaran Sokakta, ABD’li misyoner Montgomery’in 1883-1884 (1301) tarihinde açtığı Amerikan Kız Rüştüyesi, yatılı okul olarak eğitime başlamıştı. Okulda 1903 yılında yatılı 100 öğrenci eğitim görüyordu. Burada eğitim gören öğrencilerin dini ve mezhebi dağılımına bakıldığında gayrimüslimlerden (Protestan, Rum ve Ermeniler) müteşekkildi. Bu eğitim kurumunda öğrenci dokuz yıllık bir eğitim süreci sonucunda mezun oluyordu. Osmanlı Devleti, okula yaklaşık olarak on yıl sonra ruhsat vermişti (3 Mart 1893). Amerikalı misyonerlerin kadın kolu olarak faaliyet gösteren WBM (Women’s Board of Missions-Kadın Misyoner Örgütü) 1884 yılında bir ilkokul, bir ortaokul ve bir de çocuk yuvası kurarak eğitim faaliyetlerine girişmişti. Binanın üst katında bir de yatakhane faaliyete geçirilmiş, bu oda 1914 yılında ise öğretmenlere tahsis edilmiştir. Yine Adana Tepebağ Mahallesinde Amerikan Board idaresinde Protestanlara ait Amerikan Sıbyan Mektebi (1307) faaliyete geçmişti. Adana’da Durmuş Fakih ve Bab-ı Tarsus Mahallelerinde kısmen Amerikan Board idaresinde birer tane Ermeni Protestan Millet Mektebi mevcuttu. Bu okullardan Bab-ı Tarsus Mahallesindeki 1880 yılında, Durmuş Fakih Mahallesindeki 1881 yılında eğitime başlamıştı. Adana valisi tarafından Maarif Nezareti’ne yollanan 1895 tarihli bir telgrafta; Protestanların ruhsatsız olarak yaptıkları bir okula izinsiz olarak bazı eklemeler yapılması

²⁷Ulutaş, s. 303.

²⁸Şişman, s. 347.

²⁹Bülent Varlık, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu’da Yayılması*, 1. baskı, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, Ankara, 1976, s. 59.

³⁰Cezmi Yurtsever, Sadık Can, Nazan Arabacı, Neslihan İnci, *Adana’da Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Dönemi Eğitim*, Adana Valiliği Yayınları, Adana, 1998, s. 30.

³¹Özlem Karsandık, “Maarif Salnamelerine Göre Adana Sancağı’nda Eğitim Öğretim (H. 1316-1321/M.1898-1903)”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, c. 30, S.50, Ankara, s. 165.

³²Ulutaş, s. 299.

³³Çabuk, s. 77.

çabasına, bakanlık emri gereği izin verilmediği belirtilmişti³⁴. Daha sonra biri 1888, diğeri 1901 yılında olmak üzere iki yeni rüştiye daha eğitim faaliyetlerine başlamıştır³⁵.

Misyonerlik faaliyetleri karşısında Adana yöneticileri oldukça hassastı. 1907 yılında Haçin'de Amerikalı misyonerlerin okul inşa etme girişiminde bulduklarına dair istihbarat alan Adana Valisi Bahri Paşa olayın araştırılmasını istemiş; Kozan mutasarrıflığı da iddialar üzerine Haçin'deki misyonerlerle görüşmüştü. Mutasarrıflıktan gelen cevabi yazıda; misyonerlerin böyle bir girişimine kesinlikle müsaade edilmeyeceğinin Amerikalı misyonerlere iletildiği ifade edilmiştir. İki İtalyan ve bir İspanyol rahibin Kars (Kadirli İlçesi) kazasında okul açma talebi kaza kaymakamlığı tarafından mutasarrıfa bildirilmişti. Kozan mutasarrıfı, böyle bir teşebbüsün lafının bile ettirilmemesini kaymakama emretmişti. Daha sonra okul yapma meselesinin basit bir tamirat işinden ibaret olduğu mutasarrıflık tarafından vilayete yazılmıştı³⁶.

Adana'da bulunan Amerikalı misyonerler, ihtilal fikirlerini yayan Ermenilerin haberleşmelerinde önemli görevler ifa etmişlerdi. 1908 tarihli bir belgede ifade edildiğine göre; ülkeye sokulması yasak olan yayınların ve eşyaların misyonerler marifetiyle şehre getirildiği tespit edilmiş, Bunların engellenmesi için vilayete emir gönderilmişti³⁷. Yine misyonerlerin köylerde epeyce arazi aldıkları Osmanlı belgelerine yansımıştır³⁸.

Amerikalı misyonerler, hedef kitle olarak belirledikleri Adana Ermenileri üzerinde yoğunlaşmışlardı. Amerikalı misyoner Rosa Lambert, 1898-1909 tarihleri arasında misyonerlik çalışmaları kapsamında Haçin'de modern tarzda eğitim veren okulda görev yapmıştı. Haçin'de Ermenilerin modern tarzda eğitilmesinde rol alan okul, onların milli bilinçlerini geliştirmiş, 1909 yılında çıkan Adana Olaylarında bu okuldan yetişen öğrencilerin etkin şekilde rol aldıkları görülmüştür. Rosa Lambert, olaylar sonrasında ülkesine döndükten sonra Müslümanları suçlayıcı, birçoğu hayal ürünü olan bilgiler ihtiva eden bir kitap yayınlamıştır. Lambert'in ağır ifadelerle Türkleri suçlama nedenlerinden biri, klasik misyoner yöntemlerinden olan, olayları dramatize ederek kendi ülkesindeki kamuoyu ve devlet adamlarını Osmanlı Hristiyanları ile ilgilenmeye yönlendirmektir. Böylece Osmanlı Devleti baskı altına alınacak, Hristiyanların hamisi rolü pekişecek, misyonerlik faaliyetlerinde devletlerinin desteğini daha fazla hissedeceklerdi³⁹.

1909 Adana Olaylarından hemen önce Adana'da geniş katılımlı bir misyonerler toplantısı gerçekleştirilmişti. Şehirdeki Amerikan Kız Okulu'nda gerçekleştirilen toplantı, Merkezi Türkiye Misyonunun 15. yıl toplantısı idi. Okul, Amerikan Board Teşkilatına bağlı olup katılanlar çoğunlukla İngiliz tabiiyetindeydiler. Durumun tehlike arz etmesi halinde Mersin'deki İngiliz Konsolosunu haberdar edeceklerdi. Toplantıya katılanlardan Mr. ve Mrs. Chambers, Doroty Chambers (14 yaşında) ve Lawson Chambers İngiliz vatandaşları olup görev yerleri Adana idi. Yine Miss Mary G. Webb, Miss Elizabeth S. Webb ve Miss Norton Adana'da çalışıyorlardı. Miss Sara L. Beck, Miss Borel ise İsviçre vatandaşı olup görev yaptıkları yer Adana idi. Bardezag F.M. Macallum, Mr. Gibbons, Hemşire Miss H. E. Wallis, Miss Agness C. Salmond İngiliz vatandaşı idiler ve diğer bir misyoner Mr. Trowbridge gibi onların da görev yerleri Maraş'tı. Miss Emily F. Richter, Mr. Mauer (Alman asıllı Amerikan vatandaşı) ve Miss E. M. Chambers ise Saimbeyli (Haçin)'de görev yapıyordu. Dr. Thomas D. Chistie Tarsus'ta faaliyetler yürütüyordu. Mr. Bulbalian, Antep Merkezi

³⁴Şişman, s. 43; Çabuk, s. 76-77.

³⁵“Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*, C.1, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1981, s. 120.

³⁶BEO, 3206/240391, 24 Teşrin-i sani [1] 323 [7 Aralık 1907]

³⁷BEO, 3313/248425-1, 30 Nisan [1] 324 [13 Mayıs 1908]; Çabuk, s.95.

³⁸BEO, 3313/248425-2, 10 Nisan [1] 324 [23 Nisan 1908]

³⁹Cezmi Yurtsever, “Çukurova'da Fransız İşgali”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 63.

Türk Koleji'nde, D. Mönier Rogers ve Mrs. Trowbirdge Antep'te görev yapıyordu. Kessab'ta ise Miss Kate E. Ainslie çalışmalar yürütüyordu⁴⁰.

1.3. Alman Misyonerlerin Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde Osmanlı-Alman ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak Alman misyonerler de faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Johannes Lepsius, misyonerlik özelliğini gizleyerek Almanya'da kurmuş olduğu halı dokuma atölyesinin temsilcisi sıfatıyla 1896 senesinde Türkiye'ye gelmişti. Ermeni asıllı tercümanı ile İstanbul'a gelen Lepsius, ticari ilişkilere yoğunlaşması gerekirken Türkiye'deki Alman Büyükelçiliği ve Amerikalı misyonerlerle yoğun görüşmeler gerçekleştirmiştir. Bu durum asıl niyetinin Osmanlı yöneticilerince sezilmesine ve onun takibata uğramasına neden olmuştu. Lepsius, Osmanlı Devleti'nin doğu bölgelerine gitmesi engellenince güneye yönelmiş Mersin, Tarsus ve Adana'yı gezerek Urfa'ya ulaşmıştı. Gezisi sırasında bölgede faaliyetlerde bulunan misyoner teşkilatlarına maddi yardımda bulunmuş, bununla da yetinmeyerek birçok yetim Ermeni'nin bakım masraflarını üzerine almıştı. Yanında getirdiği bütün parasını Amerikan Board Misyoner Teşkilatı'na bağışlamış, misyonerler için toplanan yardımlardan memnun kalmamıştı. Yardım toplama işine daha fazla eğilerek, bağışların üst seviyeye çıkarılması gerektiğini düşünmüş, bu yönde çalışmalara başlayarak 2 Temmuz 1896 tarihinde Frankfurt'ta kendisinin önerisiyle -Lohmann'ında öneriye sıcak bakması sonucunda- "Ermeniler için Alman Ermeni Yardım Birliği (Deutscher Hülfsbund für Armenian)" adıyla bir kuruluş teşkil edilmişti. Kuruluş, Almanya'da kamuoyunu etkileyebilmek için çalışmalar düzenleyerek, Osmanlı Ermenileri için yardım toplama ve geniş bir çevrenin yardım faaliyetlerine katkıda bulunması için konferanslar teşkili, gazete ve dergilerde yayınlar neşretmek gibi yöntemleri kabul etmişti⁴¹.

Lepsius, Ermeniler için Alman Ermeni Yardım Birliği'nin Berlin komitesi genel sekreteri olmuştur. Anadolu gezisi sırasında Ermenilerle ilgili izlenim ve konuşmalarından yola çıkarak makaleler yayınlamış, onun çalışmaları kısa zamanda Alman halkını etkileyince; komitenin kontrolü dışındaki yayın organlarında da Ermeni meselesi ile ilgili yayınlar görülmeye başlanmıştır. Komite dışındaki yayın organları -komite yayın organlarından farklı bir dil kullanarak -Ermenilerden bahsederken "isyancı" tabirini kullanmış, isyanlarla mücadelenin Osmanlılar için bir hak olduğu tezinden hareketle olayların "katliam" olarak nitelendirilemeyeceğini belirtmişlerdi. Osmanlı-Alman yakınlaşması dolayısıyla Alman hükümeti de bu görüşü desteklemiş ancak, bundan sonra Ermeni meselesi Alman kamuoyu gündeminde daha fazla yer almaya başlamıştı⁴².

Misyonerlik çalışmalarında bulunmak isteyen başka bir Alman Papaz Ernst Lohmann, 2 Şubat 1896 senesinde Alman-Protestan-Ermeni Yardım Cemiyeti'ni (Evangelischen Deutschen Armenierhilfe) faaliyete geçirerek Osmanlı Ermenileri için yardım toplamaya başlamıştı. Kuruluş, topladığı yardımları Amerikalı misyonerler aracılığıyla Ermenilere aktarıyordu. Bu durumdan pek hoşnut olmadığı anlaşılan teşkilat, kendi misyoner kuruluşlarını inşa etmek istemişti. Ernst Lohmann, bu kapsamda 1898 yılında Adana'yı ziyaret etmiş ancak, çalışmaları için uygun bir ortam bulamadığından yetimhane tesis etmek için Maraş'a gitmek zorunda kalmıştı⁴³. 1900 yılında "Ermeni Yardım Çalışması" adını Alman Doğu Misyonu DOM (Deutsche Orient Mission) olarak değiştirmiştir⁴⁴.

⁴⁰Çabuk, s. 96-99.

⁴¹Uğur İnan, *Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 323-324.

⁴²İnan, s. 324.

⁴³İnan, s. 419.

⁴⁴İnan, s. 324.

1.4. Adana’da Bulunan Yabancı ve Azınlık Okullarına Bir Bakış

Yabancı okulların, Hristiyanlığı yayma ideali ile Osmanlı coğrafyasında kuruldukları intibai yaygındır. Bahsi geçen okulların işlevine bakıldığında, Batı sermayesinin Osmanlı üretim merkezlerinde bulunan kuruluşlara ticaretten anlayan, dil bilen insanlar da yetiştirdikleri görülmektedir. Avrupa sermayesinin Osmanlı topraklarındaki etkinliğinin artmasına paralel olarak, misyoner okullarının sayısında artış görülmektedir. Batılı misyoner okullarında öğrenim görenler büyük çoğunlukla gayrimüslimlerdi. Adana’nın da dâhil olduğu üretim merkezlerinde gayrimüslimler, ithal malları Türkiye’ye getiren, Avrupa sermayesinin aracısı ve iş adamı idiler. Dolayısıyla Avrupa’yla yakın ilişkiler içerisinde olanlar onlardı ve Müslümanlara nazaran Avrupa sermaye gurupları ile daha iç içe idiler⁴⁵.

Ticaretle uğraşan gayrimüslimlerin, çocuklarını misyoner okullarına gönderme nedenleri arasında iyi eğitim alan çocuklarıyla ticari hayatta etkinliklerini arttırma amacı önemli bir yer tutar. Avrupa sermayesinin de misyoner okullarında yetişen bu öğrencilerden yararlandıkları görülmüştür. Çünkü Avrupalılar, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bankacılık, demiryolu, tramvay hattı, rıhtım vb. alanlarda faaliyet gösteriyorlardı. Bahsi geçen ekonomik faaliyetleri gerçekleştirirken çevreyi iyi tanıyan, ayrıca kendi müesseselerinin dilini bilen çalışanlara kavuşmuş oluyorlardı. Misyoner okullarının katkıları sadece bunlarla sınırlı değildi. Okullarda yetişen öğrenciler, hangi ülkenin misyoner okulundan yetişmiş ise o teşkilatın milli hedefleri doğrultusunda çalışmalar yürütüyordu. Yine Misyon faaliyetlerinde bulunanlar öğrencileri yaşadıkları ülkenin vatandaşı olma duygusundan uzaklaştırıyor, onlara teşkilatlarının bağlı olduğu ülkenin vatandaşı olma duygusunu aşılıyordu⁴⁶.

Misyonerler, Adana Ermenilerinin zirai alanda üstünlüğü ele geçirmesini sağlamak için modern eğitim veren bir ziraat mektebi açmışlardır. Mikâel Nalbandyan isimli Katolik Ermeni papazının bu çabalarının altında yatan neden; toprakları bereketli şehirde Ermenilerin tarım alanında Müslümanlara nazaran daha güçlü olmalarını sağlamaktı. Böylece Adana ticaret ve sanayisini büyük oranda elinde bulunduran bu gayrimüslim grup, zirai faaliyetlerde de üstünlüğü ele geçirecek ve Türkler ekonomik hayatta iyice güçsüz duruma düşeceklerdi⁴⁷.

Adana’da azınlıklar tarafından kurulan okullar, Batılı bir eğitim anlayışıyla kendi azınlık gruplarında milletleşme bilinci oluşturmaya, Avrupa’yla hızla artan pamuk ticaretini çağın gerektirdiği yöntemlerle yürütecek kadrolar meydana getirmeye büyük önem vermişlerdi. Bu ideallerle Serkis Efendi, 1876 yılında bir Ermeni mektebi içerisinde iki idari rüştiye açmıştır⁴⁸ Birinci Meşrutiyet’in ilan edildiği yıl bölgeyi gezen Davis, Adana’da gayrimüslimlere ait bir okulun varlığından bahsetmiştir. Bu okulda okuma-yazma, coğrafya, aritmetik, dil bilgisi, Fransızca ve tarih derslerinin okutulduğundan, yine kızların da rüştiyedeki eğitim olanaklarından yararlandığından bahsetmektedir. Davis’in yazdıklarında Türk okulları ile azınlık okulları arasındaki eğitim farklılıkları açıkça görülmektedir. Türk okullarında sadece Türkçe okunup yazılmakta, talebelere Arapça, Farsça, coğrafya ve basit matematik dersleri öğretilmekteydi. Gayrimüslim okulunda kız öğrenciler rüştiyeye yollanırken, Türk okullarında böyle bir durumun söz konusu olmadığı yine onun ifadelerinde yer almıştır⁴⁹.

⁴⁵Şanda, s. 112.

⁴⁶Şanda, s. 112.

⁴⁷Taha Toros, *Ali Münif Bey’in Hatıraları*, İsis Yayınları, İstanbul, 1996, s. 47.

⁴⁸*Yurt Ansiklopedisi*, C. 1, s. 120.

⁴⁹Gürsoy Şahin, “İngiliz Gezgin Edwin John Davis’in Seyahatnamesine Göre XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana ve Çevresi”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, C. III, s. 293.

1890’larda Osmanlı topraklarında misyonerlere ait 387 ruhsatsız okul mevcut iken, bu sayı Adana vilayetinde ise 21 idi. 1895-1896 Maarif-i Umumiye Nezareti İstatistiklerine göre Adana’da yabancıların açtığı okulların adedi beştir. Bunlar arasında ruhsatsız olanları da mevcuttu. Yabancıların açtığı okullardan üçü ruhsatsız, ikisi ruhsatlı idi⁵⁰. Ruhsatsız yapılan okulların tamamlanmasına valilik engel olmak istemiş ancak, zaman zaman konsolosların müdahalesiyle bu çabalar boşa çıkarılmıştır⁵¹.

Tablo 1.1: 1894-1895 Ders Yılında Adana Vilayetinde Bulunan Yabancılara Ait Okulların Adedi, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

Okul	Adedi	Öğrenci			Öğretmen		
		Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam
İdadi	5	174	262	436	11	22	33
Rüştiye	2	-	-	-	-	-	-
İptidai	5	65	50	115	3	2	5
Toplam	12	239	312	551	14	24	38

Kaynak: Alkan, s.116.

1894-1895 eğitim öğretim yılında Adana vilayetinde bulunan yabancılara ait idadilerden dört tanesi Amerikalılara, bir tanesi Fransızlara aitti. Yine Fransız ve İngilizlere ait birer rüştiye; ayrıca iki Fransız, üç Amerikan iptidaisi vilayette eğitim veriyordu. Aynı yıl eğitim faaliyetlerini sürdüren yabancılara ait okul sayısı toplamda on iki idi⁵².

Tablo 1.2: 1312 Tarihli Adana Vilayet Salnamesine Göre 1895 Yılında Adana Merkezde Bulunan Misyoner Mektepleri, bulunduğu yerler, muallim ve Öğrenci Sayıları

Okul	Mahalle	Muallim	Öğrenci Sayısı
Hankurbu Mekteb-i İptidaisi	Hankurbu	Muallim-i evvel Teodor, muallim-i sani Hıristor, muallim-i salis Teodor Lestoroidis,	-
Hankurbu Mahallesi Rum Kilisesi İnas Mektebi	Hankurbu	Muallim-i evvel Merini Verinfony	-
Karaköy Rum Mahallesi Mekteb-i İptidaisi	-	-	-
Tepebağ Mahallesi Amerikan Misyoner İnas Mektebi Rüştiyesi	Tepebağ	Muallim-i evvel Elizabeth Web, diğeri Mayeri, diğeri muallimler: Yibros, Mayori, Aykol, Anajalik, Belkisisada, Hanazabet	110
Tepebağ Mahallesi Amerikan Misyoner İptidai Mektebi,	Tepebağ	Muallim-i evvel Koliçabenit Karabet	-
Durmuş Fakih Ermeni Protestan Rüştiye ve İptidai Mektebi	Durmuş Fakih	Muallim-i evvel Kozaryan, Sara, Meryem, Nazlı	156

⁵⁰ Ulutaş, s. 298-302.

⁵¹ Fransız rahibeleri tarafından inşa olunan bir okulun yapımı belirli bir aşamaya geldikten sonra ruhsat alınmak istenmiş, bu talep vilayet yöneticileri tarafından reddedilmişti. Araya konsolos girmiş ve sorun misyonerlerin isteği doğrultusunda çözülmüştü. DH. MKT, 357/36/2, 16 Şubat [1] 310 [28 Şubat 1895]

⁵² Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Tarihi İstatistikler Dizisi C.6, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, t.y., s.107.

Çorak Mahallesi Abıkaryan Ermeni Mektebi İdadi ve Rüştüyesi	Çorak Mahallesi	Muallim-i Evvel Serkis, Diran, Nuzet, Ohannis ve Orhan	150
Hızır İlyas Mahallesi Meryem Ana Yukarı Ermeni Mektebi	Hızır İlyas	Muallim-i Evvel Kirkor, Ermenek, Ohannis, Petros	300
Hızır İlyas Mahallesi Kazaz Markar Ermeni Mektebi	Hızır İlyas	Epkaryan mektebi muallimleri burada ders vermektedir.	100
Atik Protestan Kilisesi Mektebi	-	Muallim-i evvel Karabet İbrahim Haço	114
Ermeni Katolik Kilisesi Mektebi	-	Muallim-i evvel Kuyornuna Kuyuristapane	140
Ermeni Katolik Zükur Mektebi (Erkek)	-	Muallim-i evvel Kifork, Magosyan	-
İstafanos Kilsesi Mektebi İnas Mektebi	-	Parayon, Klarstilik, Virjoni, Panasba, Karabet, Bedasadiyan, Parvanit, Agop, Maryam	400
Cizvit Mektebi	-	Parjoi, Parbat, Parmisil, Antot, Felib, Betasar, Panyamin	-
Cizvit İnas Mektebi	-	Sarafin Dömari, Gabriyel Domari	-

Kaynak: Kaplan, s.105.

1897 istatistiklerine göre, Adana’da yabancılara ait 5 iptidai mektebinde, 115 talebe eğitim görüyordu. Bunlardan 65 tanesi erkek, 50 tanesi ise kız öğrenci idi. Bahsi geçen okullarda görev yapan 5 kişiden 3 tanesi erkek, 2 tanesi bayandır. Yine yabancılara ait iki rüştiye eğitimini sürdürüyordu.⁵³ 1897 yılında vilayet genelinde yabancılara ait 5 idadide 174 erkek, 262 kız olmak üzere, toplam 436 öğrenci eğitim öğretim görüyordu. 11’i erkek, 22’si kadın olmak üzere toplam 33 öğretmen de görev yapıyordu⁵⁴.

Fransızlar, misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde Adana’da okullar açmışlar; bölgede bulunan gayrimüslimler üzerinde etkili olmayı başarmışlardı⁵⁵. Gayrimüslimlerin eğitim olanaklarını arttıran kendi kurdukları okullar değildi. Misyonerler de gayrimüslim halka yönelik eğitim faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Şemseddin Sami, Adana’da gayrimüslimlere ve yabancılara ait okulları sayarken birkaç Ermeni ve bir Protestan Cizvit misyonerlerine ait okulun varlığından bahsetmiştir. Ermenilere ait okulun kuruluşu 1875-1876 idi⁵⁶. 1889’da başka bir Cizvit Okulu faaliyete geçmişti⁵⁷. 1901 yılında Adana merkezde Peres Cizvit Koleji ve Soers De Jozef de Lyon Mektebi eğitim vermiştir. Yine Cebel-i Bereket’e bağlı Akbez köyünde ve Şeyhli karyesinde iki okul daha mevcuttu. Adana, Mersin ve Tarsus’ta bulunan Fransız okullarındaki öğrenci sayısı Fransız elçisine göre 715 idi. Osmanlı arşiv kayıtlarında ise öğrenci sayısı 370 olarak verilmiştir⁵⁸.

Adana, Maraş ve Antep bölgesinde yabancı misyonerler, okul, yetimhane, hastane gibi kuruluşlarda, mezhep değiştirmiş Ermenileri çalıştırmışlardır. Ermenilerde milli duyguları körükleyenler, büyük oranda Amerikan misyoner okullarından mezun olanlar ya da ABD’ye gidip bu ülkenin vatandaşlığına geçen insanlardı. Osmanlı Devleti bu durumun farkına vararak müdahale

⁵³Tevfik Güran, *Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Tarihi İstatistikler Dizisi C.5, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, t.y., s. 1140.

⁵⁴Güran, s. 135-140.

⁵⁵Yurtsever, s. 130.

⁵⁶Özlem Karsandık, *Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, s. 117.

⁵⁷Özlem Karsandık, “Maarif Salnamelerine Göre Adana Sancağı’nda Eğitim Öğretim (H. 1316-1321/M.1898-1903)”, s.165.

⁵⁸Akbez’de Lazarist Mektebi, Şeyhli’de Peres Terapistes Ziraat Mektebi eğitim vermekteydi. Çabuk, s.74.

etmenin yollarını aramıştır. 1885'ten itibaren zararlı faaliyetlerde bulunanların bazılarını kapatmaya, bazı misyonerleri tutuklamaya ve Ermenilerin Avrupa'ya göçüne engel olmaya çalışmıştı. Misyonerler bu tedbirlere karşılık olarak Ermenileri daha fazla kışkırtmışlardı. Bununla da yetinmeyerek ABD ve Avrupa'da onların daha fazla destek almasını sağlamak için propagandaya hız vermişlerdi⁵⁹.

1.5. Adana'da Ermeni Milliyetçiliğinin Oluşmasında Misyonerlerin Etkisi

Düvel-i Muazzamanın güç mücadelesi, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri terör faaliyetlerine yöneltmiştir. Alman Genaral Moltke'nin "Ben onları Hristiyan Türkler zannettim." diye tanımladığı Ermenilerin kendi devletlerine karşı silahlı mücadeleye girişmelerinde XIX. asır başlarından itibaren ABD'li ve Avrupalı misyoner kuruluşlarının açtığı okul vb. kuruluşların hiç de küçümsenmeyecek kadar önemli bir payı vardır⁶⁰. Misyonerlik faaliyetleri, 1890'lı yıllar boyunca hız kazanmıştı. 1896 yılında ABD'li misyoner sayısı 176, bunlarla yardımcı olan Osmanlı tebaası sayısı 869 idi. Misyonerler ve yardımcılarının hedef kitlesinin bir kısmını Maraş, Adana, Haçin, Tarsus ve Elbistan Hristiyanları ve yasak olmasına rağmen Müslüman bir topluluk olan Adana Nusayrileri oluşturmuştur. Misyonerler çalışmalarını adı geçen gruplar üzerinde yoğunlaştırmışlardı⁶¹. Yine Protestan reisleriyle misyonerler; Halep, Adana ve Mamuratü'l- Aziz'de kendi aralarında bir meclis toplayarak kiliselerin durumunu görüşüyorlardı. 1895 yılında ortaya çıkan olaylar dolayısıyla üç yıldır toplanamadıklarını iddia ederek olayların yatışması dolayısıyla kiliselerin durumunu görüşmek üzere yeniden toplantı izni istemişlerdi. Osmanlı Devleti, yerel makamlara izin talebinin geçirilmesini emretmişti⁶².

Misyonerlerle Ermeniler, 1890'lı yıllar boyunca sıkı ilişkiler kurmaya başlamışlardı. Yine Adana, İskenderun, Antep ve Maraş Ermenileri ile misyonerler yoğun bir görüşme trafiği içerisinde olmuşlardır. 1894 yılında Maraş'ta Amerikan Koleji öğretmeni olan Kirkor Behisniliyan ve dört arkadaşı Tarsus'daki Saint Paul Koleji'ne giderken güvenlik güçleri tarafından durdurulmuş, üzerlerinde yapılan aramalarda Ermeni ihtilal cemiyetleri ile bağlantılı olduklarına dair belgeler ele geçirilmişti. Bahsi geçen şahıslar suç teşkil eden belgeler dolayısıyla 1894'te Adana Valiliğince tutuklanmıştı. Tutukluların Maraş Mutasarrıflığına gönderilmesi valiliğe emredilmişti⁶³.

1895 yılında Müslüman-Ermeni çatışmasını körükleyecek şayialar da ortaya atılmıştı. Adana sancağı sınırlarındaki Namrun köyünde Amerikalı misyonerlerin açtığı okulun çalışanlarına ve öğrencilerine saldırılacağı iddiası olayların çıkmasına neden olmuştu. Amerika, olaya müdahil olarak Adana sahillerine zırhlı göndermişti. İlgili ülke konsolosuyla yapılan mütalaalar sonucu şayiaların gerçeklerle bağdaşmadığı, meselenin iki şahıs arasında meydana gelen tartışmadan ibaret olduğu ortaya çıkmıştır. Toplumlar arasında gerilimi arttıracak şayialar bununla sınırlı kalmamıştır. Başka bir şayanın ortaya çıkması üzerine hükümet; Ermenilere ait köylere Müslümanların saldırdıkları, katliam ve yağma yaptıkları haberlerinin yalan olduğunu açıklamak zorunda kalmıştı. Çevre vilayetlerde baş gösteren Ermeni-Müslüman çatışmasının vilayete sıçramasından korkuluyordu⁶⁴. Osmanlı hükümetindeki bu korkuyu haklı hale getiren iddialar; Ermeniler, misyonerler veya Müslümanlar tarafından çatışmaları körüklemek üzere yayılmıştır.

⁵⁹Günay, s. 155.

⁶⁰Yusuf Ziya Bildirici, "Ermeni Soykırımı Aldatmacası ve 1919-1920 Katliamları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 504.

⁶¹Yurtsever, s. 237.

⁶²MV., 94, 18 Şubat [1]312 [2 Mart 1897]

⁶³Günay, s. 146-157.

⁶⁴Ulutaş, s. 313-314.

1895 Zeytun İsyanı dış basında yer alırken, Adana’da Ermenilere yönelik katliamlara girişildiği iddiaları misyonerlerce dile getirilmiştir. Mersin’de iki seneden beri oturmakta olan Valter Zihe tarafından Almanya’nın Post gazetesine bir makale gönderilmiş, makalede 1895 Zeytun İsyanı ile ilgili önemli bilgiler verilmiştir. Doktor Johannes Lepsius’un “Ermenistan Hakikatleri” ismiyle neşrettiği eserin gerçeklerle örtüşmediğini belirten Zihe; kendisinin bölgeyi gezen bir insan olduğunu, vaktinin çoğunu iç bölgelerde ve Zeytun taraflarında geçirdiğini ifade etmiştir. Lepsius, yine “Adana Vilayeti Kanlı Mukatelesi” adıyla 1895 yılında Adana’da meydana gelen olayları yazmıştı. Makalede; Adana, Mersin ve Tarsus Ermenilerinin bölgede bulunan Fransız ve Amerikan gemileri sayesinde katliamdan kurtulduklarını belirtmiş, katliam için Adana Valisinin üç defa teşebbüste bulunduğu bahsederek olası ecnebi müdahalesinden çekindiği için bu işe kalkışmadığını yazmıştır. Yine de Adana havalisinde 20 köy, Payas havalisinde 16 köy ve 1.809 hanenin yağma edildiğini, adeta çöle dönüştürüldüğünü; valinin bölgeyi gezmesini müteakip, köylerin yağmalandığını; valinin ise büyük devletlerin bölgede bulunan komutanlarına herhangi bir asayiş olayının olmadığı konusunda teminat verdiğini belirtmiştir. Lepsius; bölgede Hristiyanların elindeki silahların alındığını, Müslümanların ise silahlarını muhafaza ettiklerini yazmıştı. Onun ifadelerine göre Payas’ta büyük hasarlar meydana gelmiş, zarar 50.000 İngiliz lirası yani 1.000.000 mark gibi önemli bir meblağa ulaşmıştı. Ermenilere ait birçok bağın kütükleri Müslümanlar tarafından sökülmüş, yaşananlar dolayısıyla Payas’ta 7.000, diğer yerlerde ise 17.000 Ermeni ekme bulamayacak kadar sefil bir duruma düşmüşlerdi. Lepsius’un söylemlerine karşı çıkan Zihe, onun iddialarına cevap vermiş ve Lepsius’un gerçekleri söylemediğini yazmıştır. Bölgede bulunan savaş gemileri dolayısıyla katliam emrinin verilemediğini iddia etmenin yaşlı valiyi tahkir etmek anlamına geldiğini; Lepsius’un söylediklerinin aksine valinin, Sis ve Mersin mutasarrıfları ile birlikte güvenliğin sağlanması konusunda çok fazla çaba gösterdiğini, en küçük olayların dahi önüne geçtiğini ifade etmişti. Olayların önünü almak için Alman Konsolosu Mösyö Kristman ile Mersin kumandanı Esat Bey de çok çaba sarf etmişlerdi⁶⁵.

Zihe’nin belirttiğine göre; Adana civarında 20 köyün yağma edildiği tamamen hakikatlere ters olup kesinlikle iddia edildiği gibi bir olay gerçekleşmemişti. Yine Payas bölgesinde 1.809 hanenin yağmalanması iddiasıyla ilgili ise; kötü şöhretli ahaliye sahip olan bölgede Müslüman-Ermeni çatışmasının meydana geldiğini ve her iki taraftan ölümlerin gerçekleştiğini yazmıştı. Ayrıca, İngiliz Konsolosunun yanında bulunan Mösyö Barsin, 1.809 hanenin yağmalanması olayını oldukça abartılı bulduğunu Zihe’ye ifade etmişti. Olaylar sırasında Müslüman ve Hristiyan unsurların zarar gören evlerinin tamamın birkaç yüz haneden ibaret olduğu onun anlatımında yer bulmuştur. Yine valinin, vilayeti dolaşmaya çıktığı iddiası ise kesinlikle gerçeklerle bağdaşmıyordu. Anlatıldığının aksine valinin Payas bölgesine seyahati olaylardan sonra gerçekleşmişti. Hristiyanların silahlarının toplandığı iddiasını yalanlayan Zihe, sadece Ermenilerin silahlarına el konulduğunu, Rumların ve diğer Hristiyan unsurların silahlarının toplanmasının söz konusu olmadığını ifade etmiştir. Lepsius’un Tarsus’ta bağ kütüklerinin kesildiğini iddia ettiği bölgenin kendisinin çalışma sahası olduğunu, dolayısıyla her tarafını gezdiği bu yerde böyle bir olayla karşılaşmadığını belirtmişti. 17.000 kişinin ekmeğe muhtaç duruma düştüğü iddialarının gerçeklerle bağdaşmadığını, sadece Zeytun civarında bir miktar zahire ihtiyacı hasıl olmuşsa da bunun sebebinin isyan eden Zeytun Ermenileri olduğunu, Zeytun’daki durumunun da abartıldığı gibi olmadığını yazmıştı⁶⁶.

1897 yılında Tarsus’ta Müslümanların Hristiyanları öldürmeye yönelik planlar yaptıkları şayiisi yayılmıştı. Misyonerler bundan istifade ile ülkelerinin konsoloslarına başvurarak can ve mal güvenliklerinin sağlanması için Osmanlı Devleti nezdinde gerekli girişimlerde bulunulmasını talep

⁶⁵Yahya Bağçeci, *1895 Zeytun İsyanı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kayseri, 2008, s. 275-276.

⁶⁶Bağçeci, s. 276.

etmişlerdi. Böylece Osmanlı Devleti'ni baskı altında tutarak daha rahat hareket etme imkanlarına kavuşmayı ve Ermenilerin koruyucusu rolünü elde etmeyi istemişlerdi⁶⁷.

2. Adana'da Misyoner Çalışmalarına Bir Müslüman Ulemanın Tepkisi

Adana'da misyonerlik faaliyetlerinin hızla gelişmesi Adana ulemasının gözünden kaçmamıştır. Ulema, bu faaliyetlere karşı halkı bilinçlendirmeye çalışmış, içlerinden bazıları padişah II. Abdülhamit'i uyardı ve cesur bir davranışla kendi yerel yöneticilerinin bu konudaki vurdumduymazlığını da şikayet etmekten geri durmamıştır. Bu alimlerden biri olan Kafzade Yusuf İzzet, Müslüman ulemanın misyonerlik faaliyetlerine bakışımı dillendirdiği yazısında bahsi geçen tarikat ya da şahıslara herhangi bir düşmanlığının olmadığını, bu bilgileri devletine ve padişaha bağlılığı dolayısıyla verdiğini ifade etmişti⁶⁸.

Çeşitli haydutluklarıyla insanlık âlemini tahribe çalışan “maksad-i şeytânete” hizmet etmek için yaptıkları çalışmalarının değerini arttırmak gayesiyle “bi-günah insanların kanına girmeyi ve bu yolda envâ-i fecâ'ati göze aldırın Cizvit cem'iyet-i şeytâniyesinin” bir şubesinin Adana'ya gelişi Müslüman ileri gelenlerini oldukça tedirgin etmişti. Gelişmelerden hoşnut olmadığı gözlenen Adana ulemasından Kafzade Yusuf İzzet Efendi rahatsızlığını padişaha yazmıştı. Bu arzuhalde; Cizvitlerin iyilik ve ibadet perdesi altında yaptıkları kötülüklerin sayısını ve zararlarını hesaplamanın imkânsız olduğu belirtilmişti. Misyonerlerin görünürdeki söylemlerinden bahsedilerek “âleme bir insâniyet etmek yani nev-i insanın okuyup yazmasına ve gözlerinden cehâlet perdesinin kalkmasına vâsıtalık ederek ahrette... olmak” iddiasıyla saf ve cahil birçok kimseyi kandırdıkları ifade edilmişti. Cizvitlerin, çalışma faaliyetlerine başladıkları Adana merkez ve çevresinde bunu başaramayacaklarına inanan Adana ulemasından bu zat, onların merkeze uzak yerlerde saf insanları kandırmakta güçlük çekmeyeceklerine olan inancını dile getirmiştir. Misyonerlerin Hassa ve İslahiye civarına gitmeleri halinde başarılı olmalarının şüpheye yer bırakmayacak şekilde açık olduğunu bölgeyi iyi tanıyan biri olarak ifade etmiştir. Bölge halkının cehaletinin oldukça fazlalığından bahisle “vahşet ve bürudet” içerisinde büyüdüklerini anlatmış, okuma yazma konusunda istekleri olmayan Hassa ve İslahiye ahalisi için ağır ifadeler kullanmıştır. Bu şahısların tam da Cizvit misyonerlerinin aradığı insan tipi olduklarını, çünkü kendi dinini bilen insanlar üzerinde misyonerlerin başarı kazanma şanslarının olmadığını ancak, dininden habersiz insanların bulunduğu uzak merkezlerdeki faaliyetlerinin başarılı olabileceğinden bahsetmiştir. Misyonerlerin İslahiye merkeze üç saat uzaklıkta Sinemli karyesi ve Hassa kazasına bir buçuk saat uzaklıktaki Ekbaz köyünde yüksek binalar inşa ettikleri; Sinemli'de 30, Ekbaz'da 5-6 Cizvit bulunduğu ve burada bulunanların bir kısmının Cebel-i Lübnan ahalisinden olduğu bilgisi belgeye yansımıştır. Buradaki Cizvitlere ait ve özel bir posta, her hafta İskenderun'a gidip gelmekte idi. Adana vilayetinin kordon altına alındığı durumlarda ise Cizvitlerin, “Frenklerin postasıdır.” diyerek kordondan geçme teşebbüsünde buldukları görülüyordu⁶⁹.

Misyonerler, Adana'da gerçekleştirdikleri faaliyetlerini sadece insani amaçlarla yaptıkları izlenimi oluşturmaya özel önem vermişlerdi. En ücra köşelerde ortaya çıkan hastalık durumlarında dahi rica edildiğinde yardım faaliyetlerinde bulunmakta tereddüt göstermiyorlardı. Gerekli tedavi ve ilaçları verdikten sonra kendilerinin insaniyet namına burada buldukları propagandasını yapıyor, gerek gördüklerinde para yardımında bulunuyorlardı. Hasta, muhtaç kişiler ve onların aileleriyle yakın bağlar oluşturulduktan sonra çağrılmalarına gerek kalmadan hastayı kontrol bahanesiyle misyonerlik faaliyetleri kapsamında ziyaretler yapıyorlardı. Fakir olanlara yardım ettiklerinden onlar tarafından en güzel şekilde ağırlandırılarak uğurlanıyorlardı. İnsani duygular adı altında oluşturulan bu

⁶⁷Ulutaş, s. 314.

⁶⁸Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

⁶⁹Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

bağı yerli ahali anlamadığından Cizvitlerle ilgili olumsuz bir söz söylendiğinde onları savunmaya geçerek "...iyi adamlardır, merhamet şî'âr ve adem sûretlerinde birer meleklerdir." İfadeleriyle onları savunuyorlardı. Cizvitlerin yardımını gören halkın bir kısmının atalarından ve zaman zaman mahallerine gelen hocalardan misyonerlerle ilgili duydukları "Ehl-i İslam'ın dîninin, devletinin, ırzının, canının, malının düşmanıdır." sözlerine olan inançlarını kaybetmeye başladıkları, onlarla ilgili olumlu duygular beslemeye yöneldikleri Adana uleması tarafından şikâyet konusu edilmiştir. Misyonerlerle ilişkiye geçen birçok Müslümanın Cizvitlerle ilgili söylemleri dolayısıyla kendi ulemasını yalancılıkla suçlaması ve misyonerlerin aslında hiç de kötü insanlar olmadığı, hatta böyle iyi insanların hiç görülmediği iddialarını dillendirmeye başlaması Adana ulemasını rahatsız etmişti. Misyonerler, en ücra köşelere en güzel ve ihtişamlı binalar yapmalarını ise "ibadet ve yardımseverlik" kavramlarıyla açıklayarak halkın gönlünü kazanma, kendilerine karşı oluşabilecek tepkileri bertaraf etme gayreti içerisinde olmuşlardı⁷⁰.

Adana uleması şikâyetinde tarihi bilgiler ışığında değerlendirmeler yaparak Cizvitlerin zamanında Endülüs'te Müslümanların mahvına sebep olduğunu, kendi ülkelerinde açlık dolayısıyla intiharlar meydana geldiğini, fabrikalar kapandığında fakir halkın "aç kurt" gibi ortalığa saldırdığını yazmıştır. İlginç olan noktalardan biri şikâyet eden şahsın günün Avrupa'sı hakkında az çok bilgi sahibi olmasıdır. Misyonerlerin çalışmalarına dair istihbarat aldığını dile getiren Müslüman âlim, misyoner teşkilatlarının Müslüman çocuklarını gizlice eğitmeye başladıklarını ifade etmiştir⁷¹.

Protestanlar hakkında da olumlu düşünmeyen bu zat; onların da kötülük konusunda Cizvitlerden geri kalır yanının olmadığını belirtmektedir. Protestanların, Cizvitlerden farklı olarak merkezden uzak ücra köşelerde bu gibi çalışmalar yapmadıklarını, bütün gayretlerine rağmen kendilerini Müslüman halka sevdiremediklerini -Adana ulemasının merkeze yakın yerlerde verdiği dini telkinlerin etkisinin daha fazla olmasının etkisiyle olsa gerek- İslam ahali üzerinde başarısız olduklarını yazmıştır. Ancak Protestan uygulamalarının "İsevîler" üzerinde oldukça etkili olduğunu ve bunları kandırmayı başardıklarını yazmıştır. Adana ulemasının değerlendirmelerine göre; Protestanların, Adana merkezde sahip oldukları kız ve erkek mektepleri bulunuyor, yatılı ve kızlara mahsus "dârü't-ta'limleri" yer alıyordu. Okullarına aldıkları kız ve erkek çocuklarına Osmanlılık fikrinden uzak, Amerikalılık fikrinin verilmekte olduğu ve gelecekte bunların "tam bir Amerikalı" olacağı çok açıktı⁷².

Protestanların ve Cizvitlerin hedef kitlerinden birinin de Müslüman Nusayriler olduğu bu belgede açıkça görülmektedir. Adana merkezde ve vilayetin çeşitli mahallerinde çoğunluğu "bahçecilikle meşgul" Nusayrilerin mezhep ve mesleklerinden ayrılmalarına ihtimal yoktu. Yine de misyonerlerin, Nusayri çocuklarını okullarında okutarak Osmanlı Devleti'ne düşman etmelerinin pek güç olmayacağı açıktı. Cizvitlerin Vera-yı Cistr'de bulunan bahçeler arasında yer satın alarak bahçecilikle meşgul oldukları söylentisi üzerine araştırma yapan Adana ulemasından bu şahıs, bahsi geçen mahalli bulamadığını ifade etmiştir. Misyonerlerin uyguladığı yöntemlerin farkında olan alim; satın alınan yerin ileride manastır ya da mektep yapılmasının kaçınılmaz olduğunu, burada Cizvitlerin Nusayri çocuklarına yönelik eğitim faaliyetlerine girişmeleriyle bu topluluk üzerinde etkinliklerini arttıracaklarını yazmıştır⁷³.

Adana ulemasından Kafzade Yusuf İzzet, Protestan ve Cizvitler arasında kadın misyonerlerin varlığına dair haberler aldığını, dini adına yaptığı araştırma sonucu Ulu Cami civarında ikamet etmekte olan belediye mühendisinin karısının ve kızının misyoner olduklarına dair bir kanaate

⁷⁰Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

⁷¹Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

⁷²Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

⁷³Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

vardığını belirtmiştir. Söz konusu kadınların, bölge ahalisinin inanç değerlerine karşı hürmetkâr bir yaklaşım göstererek Müslüman hanesine giderken tesettüre girdiklerinden bahsetmiştir. Misyonerler oluşturulan dostluklar çerçevesinde meydana gelen komşuluk ilişkileri geliştikçe Müslüman kadınlarına; erkeklerden kaçmalarının doğru olmadığı, akşama kadar evde hapis hayatı yaşamalarının kabul edilebilir yanının bulunmadığı, erkeklerin istedikleri gibi gezip tozmalarında bir sakınca yokken, kadınların bundan mahrum olmalarının yanlış olduğu fikrini telkin ediyorlardı. Misyoner kadınlar kendilerinden örnek vererek; açık saçık istedikleri gibi gezebildiklerini, diledikleri erkeklerle görüşebildiklerini, bunu yapmakla “izzetlerine hâle gelmediğini” anlatıyorlardı. Böylece “ilkaât-ı şeytâniyede” bulunarak Müslüman kadınlar üzerinde etkili oluyorlardı. Adana ulemasından Kafîzade Yusuf İzzet’in Müslüman kadınların dini bilgisi hakkında yorumları oldukça ilginçtir ve Müslüman kadınların eğitim seviyesi konusunda aydınlatıcıdır. Kafîzade; Müslüman kadınların İslami bilgi eksikliği dolayısıyla donanımlı misyonerlere karşı cevap verecek durumda olmadığı, bunun bir eksiklik olduğu, Müslüman kızlarının gönül rızasıyla okuyabilecekleri bir kız rüştiye mektebinin yapılması zorunluluğu üzerinde durarak Müslümanların bahsi geçen konuya önem vermemelerinden hayıflanmıştır. Burada eğitim sistemine yönelik eleştiriler de karşımıza çıkmaktadır. Kadınlara “Kelam-ı Kadîm, Mızraklı İlm ü Hal, Mevlid-i Şerif ve Muhammediye okumayı başarması üzerine icâzetname verildiği, verilen eğitimin çok cüzi miktarda kolaylık sağladığı şikâyet konusu edilmiştir. Müslüman kadınlara mutlaka iyi bir eğitim verilmesi gerekmektedir. Lazım olan “fenn-i ‘alâ vechü’l- icmâl görmüş olan” Müslüman bir kadınla misyonerler tartışmış olsa eğitilmiş Müslüman kadın Hristiyanlığın ne kadar çok olumsuzluk barındırdığını açıklayabilir, böylece Müslüman kadınların misyonerlerin etkisi altında kalmasının önüne geçilebilirdi. İyi eğitim alan Müslüman kadınlar misyonerlerle tartışmalarda galip gelerek onların İslam’a geçmesini dahi sağlayabilirdi⁷⁴.

Valilerin bu konuda durumun önemini kavrayamadıkları yine Kafîzade Yusuf İzzet tarafından padişaha şikâyet edilmiştir. Şehre gelen valilerin memuriyetini devam ettirmek, herhangi bir şikâyete meydan vermemek dışında bir faaliyette bulunmadıklarını, bu nedenle devlette “büyük yaralar” açtıklarını dile getirmiştir⁷⁵. Adana yöneticilerinin “mesûliyet-i ma’meviye-i ‘azîmeden korkmaz” insanlar oldukları; telgraf hatlarının teftiş edilerek muayeneden geçirilmiş olmasına rağmen kış aylarında yaşanan fırtınalar dolayısıyla hatlarının koptuğu ve kullanılamaz hale geldiği, devlet ve halkın işlerinin günlerce aksadığı, aksaklıkların giderilerek devletin gelirlerinin arttırmak için çalışmak lazım iken bu işlere gereken önemin verilmediği yine bu âlimin padişaha ilettiği şikâyetler arasındadır. Valilerin sorunların çözümüne yönelik faaliyetleri bir tarafa bırakarak -şimendifer ile Tarsus ve Mersin’e gitmek bedava olduğundan- teftiş adı altında gezintiye çıktıkları; Anamur, Pozantı, Kozan ve Cebel-i Bereket gibi vilayetin uç noktalarına gittiklerine şahit olunmadığı serzenşi de alimin dile getirdiği diğer hususlardır⁷⁶.

Cizvit misyonerlerinin devlet dairelerine sızma girişimleri de dillendirilen konular arasında yer almaktadır. 1880’lerin sonunda Cizvit misyoneri olan bir Ermeni’nin telgrafhaneye çırak olarak yerleştirildiği, Hacı Hasan Paşa’nın valiliği döneminde ihbar sonucu yapılan tahkikatta şahsın bu tarikata mensup olduğu tespit edilerek telgrafhaneden kovulduğu dile getirilmişti. Yine dikkatle üzerinde durulan konulardan biri ise Fransızca muhabere memurunun bir Ermeni olmasıdır. Telgrafhaneye iş bilir, uyanık Müslüman memurların da atanmasının gerekliliği üzerinde durulmuştu. Şüpheli bir mektubun Ermeni bir memur tarafından tercüme edilmesi riskine karşı Müslüman bir memurun tercüme etmesinin devlet güvenliği açısından faydaları üzerinde durulmuştur. Bu belgede dikkat çeken husus Adana ulemasının en azından bir kısmının, daha 1891

⁷⁴Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

⁷⁵Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

⁷⁶Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak1891]

yılında Ermenilere olan güvenlerini kaybetmeye başlamış olmaları ve misyonerlerin yapabilecekleri konusunda belirli bir bilince sahip olmalarıdır. 1890'larda Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde çıkan Ermeni olaylarının bu güvensizlikte etkisi olduğu düşünülebilir⁷⁷.

Sonuç

Adana'da misyonerler, okullar, hastaneler ve kiliseler teşkiliyle kendi din anlayışını yayma çalışmalarında bulunmuşlardır. Özellikle Hristiyan unsurlar misyonerlerin hedef kitlesi olmuştur. Yine Sünni İslam anlayışından farklı bir Müslüman grup olan Nusayriler misyonerlerin hedefinde idiler. Fransız, Amerikan ve Alman misyonerler Adana'da yoğun bir çalışma içerisine girmişlerdir. Eğitim ve sağlık alanlarında Osmanlı Devleti'nin modern şartlara uyum sağlamada yaşadığı güçlükler onların Adana'da faaliyet sahalarını genişletmelerini kolaylaştırmıştır. Misyonerlerin Adana'da açtığı okullar, Osmanlı Devleti'nin birliğini tehdide yönelik çalışmalarda bulunmuş, misyonerler kendi ekonomik ve siyasi emelleri için mezhep veya din değiştiren insanları kullanmışlardır. Yine faaliyetlerinde genellikle konsoloslar ve büyükelçilerden destek görmüşlerdir. Osmanlı Devleti bunları kontrol altına almaya çalışmış ancak bu konuda çoğu zaman başarısız olmuştur. Adana'da bulunan birçok misyoner kuruluşuna çalışmaya başlama tarihinden çok sonra ruhsat verilmiş, bunlar uzunca bir süre ruhsatsız ve kontrolsüz çalışmışlardır. Misyoner okullarından mezun olan Ermenilerin birçoğu 1909 Adana Olaylarında ön saflarda yer almışlardır. Avrupalı ve Amerikalı bu din propagandacıları önlerine çıkan her fırsatı değerlendirme yoluna gitmiştir.

Bütün bu çalışmaların Müslüman ulemanın gözünden kaçmadığı görülmektedir. Durumu padişaha bildirmeyi görev bilen Adana ulemasından Kafızade Yusuf İzzet, Adana'daki misyonerlik çalışmalarını ve bunların devletin güvenliği açısından oluşturduğu tehdidi ve bu konuda yerel yöneticilerin sorumsuz davranışlarını padişah II. Abdülhamit'e yazmıştır. Şehirde Müslüman kızlarının eğitim durumlarının yükseltilmesine yönelik çalışmaların yetersizliği, mevcut durumun devletin ve İslam dininin geleceği açısından tehdit oluşturduğu ve bu eksikliğin bir an önce giderilmesi üzerinde durduğu diğer konulardır. Yine misyonerlerin devlet kurumlarına sızma girişimlerinden bahsederek devlete bağlılığının kendisine böyle bir uyarıda bulunma sorumluluğu yüklediğini belirtmişti. Cizvitlerin ve Amerikalı Protestanların özellikle ücra köşelerde Müslümanları etkileme ihtimalinden bahsetmiş, bunlarla ilgili gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- BEO, 3206/240391, 24 Teşrin-i sani [1] 323 [7 Aralık 1907]
BEO, 3313/248425-2, 10 Nisan [1] 324 [23 Nisan 1908]
BEO, 3313/248425-1, 30 Nisan [1] 324 [13 Mayıs 1908]
DH MKT, 357/36/2, 16 Şubat [1] 310 [28 Şubat 1895]
DH MKT, 701/53/4, 20 Nisan [1] 319 [3 Mayıs 1903]
DH MKT, 701/53/6, 4 Mart [1] 320 [17 Mart 1904]
DH MKT, 701/53/8, 17 Nisan [1] 320 [30 Nisan 1904]
DH MKT, 701/53/11, 16 Haziran [1] 320 [29 Haziran 1904]
MV., 94, 18 Şubat [1] 312 [2 Mart 1897]
Y. PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak 1891]

⁷⁷ Y.PRK. AZJ, 18/30/1, 6 Kanun-ı Sani [1] 306 [18 Ocak 1891]

Diğer Kaynaklar

- “Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, Anadolu Yayıncılık, 1981, ss. 7-181.
- Alkan, Mehmet Ö., *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Tarihi İstatistikler Dizisi C.6, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, [t.y].
- Bağçeci, Yahya, *1895 Zeytin İsyanı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2008.
- Bildirici, Yusuf Ziya, “Ermeni Soykırımı Aldatmacası ve 1919-1920 Katliamları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 503-513.
- Çabuk, Mustafa, *1875-1925 Yılları Arasında Adana, Antakya Antep, Maraş, ve Mersin Bölgelerinde Misyonerlik Faaliyetleri ve Ermeni Olayları*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kahramanmaraş, 2013.
- Fırat, Muhammet, “Adana Ermeni olaylarının Antakya Havalisine Etkisi”, *IV. Hatay Tarih ve Folklor (18-19 Ekim 1996) Bildirileri Sempozyumu*, Antakya, 1997, ss. 1-25.
- Günay, Necla, “Birinci Dünya Savaşı’nda İtilaf Devletleri’nin Osmanlı Ermenileriyle İlişkileri ve 1914/1915 Zeytin İsyanları”, *XX: Yüzyılda Maraş (Ermeniler, Türkler, Müslümanlar)*, Ukte Yayınları, Kahramanmaraş, 2012, s.27-46.
- Güran, Tevfik, *Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, Tarihi İstatistikler Dizisi C.5, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, [t.y].
- İnan, Uğur, *Osmanlı Devleti’nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- Kaplan, Halil İbrahim, *Salnamelere Göre Adana (1880-1900)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2001.
- Karsandık, Özlem, “Maarif Salnamelerine Göre Adana Sancağı’nda Eğitim Öğretim (H. 1316-1321/M.1898-1903)”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi*, C. 30, S.50, Ankara, ss.151-169.
- Karsandık, Özlem, *Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.
- Kieser, Hans Lukas, “Bir Misyoner Hastanesinin Çevresindeki Küçük Dünya”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yaşamak*, Derleyen Francois Georgian, Paul Dumont, İstanbul, 2000.
- Ortaylı, İlber, *Batılılaşma Yolunda*, Merkez Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 3. baskı, Cedid Neşriyat, Ankara, 2008.
- Şahin, Gürsoy, “İngiliz Gezgin Edwin John Davis’in Seyahatnamesine Göre XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Adana ve Çevresi”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, ed. Yılmaz Kurt, M. Fatih Sansar, C.III, Akademisyen Yayınevi, Adana, 2016, ss. 279-297.

- Şanda, Hüseyin Avni, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi 1908 İşçi Hareketleri*, Gözlem Yayınları, İstanbul, [t.y].
- Şişman, Adnan, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.173-180.
- Şişman, Adnan, “Misyonerlik ve Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler”, *Genel Türk Tarihi*, ed. Hasan Celal Güzel, Ali Birinci, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 595-607.
- Şişman, Adnan, *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- Toros, Taha, *Ali Münif Bey’in Hatıraları*, İsis Yayınları, İstanbul, 1996.
- Ulutaş, Songül, *19. Yüzyılda Tarsus’ta Ekonomik ve Sosyal Yaşam (1856-1914)*, Tarsus, Tarsus Sanayi Odası Yayınları, 2015.
- Varlık, Bülent, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu’da Yayılması*, 1. baskı, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, Ankara, 1976.
- Yurtsever, Cezmi, “Çukurova’da Fransız İşgali”, *Efsaneden Tarihe Tarihten Bugüne Adana Köprübaşı*, Haz. Erman Artun, M. Sabri Koz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 128-135.
- Yurtsever, Cezmi; Sadık Can, Nazan Arabacı, Neslihan İnci, *Adana’da Cumhuriyet Öncesi ve Cumhuriyet Dönemi Eğitim*, Adana Valiliği Yayınları, Adana, 1998.